

PONTICA

XLIII

2010

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA

MONEDE ROMANE ȘI BIZANTINE DESCOPERITE LA HALMYRIS

Theodor ISVORANU,
Aurel VÎLCU

Cuvinte cheie: *Imperiul roman, circulație monetară, monede romane târzii, monede bizantine, fortificație romano-bizantină, așezare civilă, săpături arheologice, Halmyris.*

Keywords: *Roman Empire, currency, Late Roman coins, Byzantine coins, Roman-Byzantine fortress, civil settlement, archaeological excavations, Halmyris.*

Abstract: *This paper presents the Roman-Byzantine isolated coins findings of 2005-2008 in the ancient site of Halmyris (today Murighiol, Tulcea county); 37 of them were found during the archaeological excavations inside of the late fortification (4th-6th C.), whereas other 15 pieces were fortuitously found in the area of the civil neighbouring settlement. The coins of the fortification have resulted mainly from the investigations inside of two towers (no. 2 and no. 12), but an exemplar found in the harbour zone and another one from a barrack have been also mentioned. Chronologically they are succeeding from the middle of the 3rd C. to the 2nd half of the 6th C., covering the main till now well-represented stages of life in this Roman site. Their variety gives an important supplement of information about the currency of Halmyris. Some issues, as a bronze one from Marcianus and an anonymous follis from the 11th C. (the latest one found at Halmyris), have been for the first time here attested; they considerably modify the preceding statistics and the settlement's chronology, the last mentioned one representing a new terminus post quem for the ceasing of inhabitancy at Halmyris in the Byzantine period. Also inedited was here the presence of the little unimprinted bronze pieces and of the lead imitations – until present attested in several contemporary sites of Dobrudja, as a specific aspect of the 5th C. currency in the peripheral areas of the Roman Empire. They are now known at Halmyris too, an exemplar from each category. An important aspect concerns the different values of the current coin mass which penetrated in both sections of the archaeological station – the fortification and the civil settlement. Thus, the discoveries from the 4th C. show generally a scanty currency in the military area, but a much extended one in the civil area; in the beginning of the 5th C. this ratio seems to be inverted, perhaps because of the moving of the civil life – and implicitly, of the currency operations – intra muros, during the Hunnish invasion time.*

Prezentăm mai jos un lot de monede din metal comun, reprezentând descoperiri izolate, provenite din campaniile de săpături arheologice întreprinse în anii 2005, 2007 și 2008 în cadrul fortificației romano-bizantine de la Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea), precum și din descoperiri fortuite de suprafață în așezarea civilă adiacentă.

Cele 37 de monede se constituie în două grupuri distincte: 22 exemplare provin din centrul militar, iar alte 15 din așezarea civilă târzie. Exemplarelor din fortificație li se adaugă două piese, de bronz respectiv plumb, utilizate cu rol de monede mărunte, și două fragmente din bronz, probabil monetare. În pofida numărului redus de piese, compensat însă prin varietate, lotul nostru suplimentează simțitor informația privitoare la circulația monetară în acest sit, cunoscută până acum grație studierii unor eșantioane mai generoase¹.

CATALOG

Fortificația romană târzie

I. Epoca Imperiului roman, sec. III

Histria: Gordian III și Tranquillina

1. AE \sphericalangle 14,62 g; 26,3×25 mm.
Aversul foarte corodat, o mică porțiune exfoliată.
Av. AVT K . . . ; jos, . . . ANKVΛINA; busturile afrontate ale lui Gordian III și Tranquillinei.
Rv. IC – TP – I; în exergă HNΩN; în câmp dr. E. Călăreț bărbos spre dr.; în spate coloană cu vultur, în față altar.
Cf. Pick, p. 179, nr. 525.
2005. Zonă port. „P1, în secțiune”; – 1,75 m.

Aurelian: Severina

2. Ant. ? 1,38 g; 22,0 mm.
Foarte corodată, un fragment lipsă.
Av. S[EVE]RINA AVG; bust drapat, diademat, spre dr.; dedesubt, semilună.
Rv. Ilizibil.

¹ Din fortificație, 369 de piese izolate și cinci tezaure și fragmente de depozit monetar întrunind alte 123 de monede au fost recent publicate exhaustiv în primul volum monografic al sitului: POENARU BORDEA 2003, p. 127-189, cu rectificări și completări la bibliografia anterioară: POENARU BORDEA 1971, p. 319-337; POENARU BORDEA 1976, p. 203-213; OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU 1980², p. 499-513; OPAIȚ 1991, p. 457-483; POPESCU 1998, p. 285-289.

Din așezarea civilă, două eșantioane importante au fost semnalate preliminar la IACOB 2001, p. 10, respectiv PETAC, ZAHARIADE 2005 (dintr-o eroare, eșantionul a fost atribuit așezării civile I, dar, după informațiile furnizate de autorul săpăturii, este vorba de monedele din nucleul de așezare civilă II, datând din sec. IV-VI), iar alte câteva monede au fost editate la POENARU BORDEA, LUNGU 1991, p. 411-415, și la POPESCU 1998.

Cf. RIC, V/1, perioada III (stadiul final al reformei monetare).
Cf. Estiot, *Venèra*, p. 36-39 (Roma), anii 274-275.
2008. T12, C; – 4,81 m.

Probus

3. Aur. ⚡ 3,43 g; 24,9×21,1 mm.
Av. IMP C PROBVS AVG; bust consular radiat, ținând sceptrul cu acvilă, spre st.
Rv. PROV[IDE]NT AVG; Providentia spre st., ținând glob și sceptru lung în diagonală; în câmp st. Q; în câmp dr. stea; SXXI.
RIC, V/2, p. 70, nr. 490, Ticinum, perioada III, anii c. 280-282 (vezi și p. 11).
Pink, NZ, 71, 1946, p. 67, Ticinum, emisiunea 10, anul 282.
Estiot, TM, 5, 1983, p. 104, nr. 1386-1388, Ticinum, emisiunea 10, anul 282.
2008. T2; – 3,55 m.

II. Epoca Imperiului roman târziu (294-498)

Constantin cel Mare

4. AE ↑ 2,05 g; 21 mm.
Corodată.
Av. [I]MP C FL VA[L C]ONSTANTINVS P F AVG
Rv. IOVI CONS – ERVATORI; în câmp dr. Z; SMN.
RIC, VII, p. 601, nr. 12, Nicomedia, anii 313-317.
2007. T12, B1; – 2,38 m.

Constantin cel Mare – postumă

5. AE ∽ 1,28 g; 14,4 mm.
Tip VN-MR; •SMK[?].
LRBC, I, 1311, Cyzic, perioada IV, anii 341-346.
RIC, VIII, p. 494, nr. 54, Cyzic, anii 347-348.
2008. T2; – 3,55 m.

Constantius II

6. AE ⚡ 2,57 g; 17,2×16 mm.
Parțial corodată, depuneri minerale.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH₃); în câmp st. II ?; •AQT•.
LRBC, II, 932 sau 934, Aquileia, anii 351-354.
RIC, VIII, p. 334, nr. 202 sau 204, Aquileia, septembrie 352 – 6 noiembrie 355.
2008. T2; – 3,55 m.

Constantius Gallus Caesar

7. AE ↗ 1,41 g; 17,5 mm.
Fragm. Diminuată intenționat, în două locuri (?).
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH₄); anii 351-354.
2007. T12; – 4,10 m; “la 1,30 m distanță de peretele de est al intrării”.

Constantius II

8. AE K 2,28 g; 16,3 mm.
Foarte corodată, revers parțial exfoliat.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3); SMKT
Cf. RIC, VIII, p. 498, Cyzik, anii 351-354 sau p. 499, anii 355-361.
2008. T2; – 3,55 m.
9. AE N 2,10 g; 16,9×15,9 mm.
Patină.
Tip SPES REIPVBLICE; în câmp st. Γ ; SMK[?].
LRBC, II, p. 97, nr. 2506 (unde eronat S în loc de Γ), Cyzik, anii 355-361.
RIC, VIII, p. 499, nr. 119, Cyzik, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2005. T2, intrare; – 2,86 m.
10. AE \uparrow 1,20 g; 15,9×14,7 mm.
Foarte corodată, aproape ilizibilă.
Tip SPES REIPVBLICE, anii 358-361.
2007. T12, B1; – 2,52 m.
11. AE K 0,91 g; 12,7×11,2 mm.
Foarte corodată, aproape ilizibilă.
Tip SPES REIPVBLICE, anii 358-361.
2007. T12; – 2,38 m.

Valens

12. AE \uparrow 2,11 g; 17,7×16,4 mm.
Tip GLORIA ROMANORVM (8); TESB.
LRBC, II, 1705, Thessalonic, anii 364-367.
Vasić, p. 54, I, 1, anul 364 (?).
2008. T2; – 3,55 m.

Valentinian II

13. AE K 4,89 g; 23,4×20,6 mm.
Tip GLORIA ROMANORVM (15); în câmp st. cunună; în câmp dr. cruce;
ANTE.
RIC, IX, p. 283, nr. 40c2, Antiochia, per. IV, 9 august 378 – 25 august 383.
LRBC, II, 2720, Antiochia, anul 383.
2007. T12, intrare; – 4,10 m.

Neprecizat

14. AE N 0,61 g; 11,5×10,5 mm.
Uzată, corodată, lipsesc mici fragmente.
Tip SALVS REIPUBLICAE (?), anii 383-395.
2007. T12; – 4,10 m; găsită alături de un fragment de opaiț.

Theodosius II

15. AE \nearrow 0,64 g; 12,6 mm.
Foarte uzată, corodată, flan mai mic decât ștanța.
Tip GLORIA ROMANORVM (22 sau 23?), anii 408-423.
2007. T12; – 4,20 m.

Neprecizată

16. AE ? 0,81 g; 13,8×12,8 mm.
Foarte corodată.
Perioada 383-423.
2007. T12, B1; – 2,52/2,53 m; de la demantelarea turnului.

Marcian

17. AE \sphericalangle 0,53 g; 11,3 mm.
Perforată, corodată.
Tip monogramă în cunună, anii 450-457.
2007. T12, B1; – 2,52/2,53 m; de la demantelarea turnului.

Neprecizate, sec. V-VI

18. AE ? 0,58 g; 11,4 mm.
Foarte uzată, patină.
Sec. V p.Chr.
2008. T2; – 3,55 m.
19. AE ? 0,81 g; 10,7 mm.
Parțial exfoliată.
Tip monogramă, a II-a jumătate a sec. V – începutul sec. VI.
2008. T2; – 3,55 m.
20. AE 0,66 g; 10,5 mm.
Rondelă neștanțată.
2005. T2; – 3,55 m; “în biroul vamal², pe martorul inițial”.

Piesă din plumb

21. Pb 1,76 g; 13,8×12,2 mm.
Monograma N.
Cf. Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, BSNR, 80-85 (1986-1991), 1992, p.106, nr. 231.
2008. T2; – 3,55 m.

² Încăpere din turnul 2, căreia i s-a atribuit această destinație, conform inventarului mobil; informație M. Zahariade.

III. Epoca Imperiului bizantin

Iustinian I

22. AE ↓ 19,80 g; 35 mm.
M; KYZ; A; X/MI/II/I=545/546.
DOW, I, p. 127, Cyzic, nr. 171a1.
MIB(E), I, Cyzic, nr. 120a.
2007. Baraca A; – 1,50 m.

Iustin II

23. AE ? 4,76 g; 22 mm.
K; CON ?
Cf. DOW, I, p. 214-217, Constantinopol, nr. 44-58.
2007. T12; – 2,95 m.

IV. Neprecizate

24. AE 0,80 g; 13,6 mm.
Fragm. c. 2/3 monedă; exfoliată.
2007. T12, B1; – 2,52/2,53 m.
- 25-26. AE 0,17 g; fragm. c.1/4 monedă ? AE 0,08 g; 7,7 mm; rondelă foarte subțire, perforată.
2007. T12; – 4,10; – 4,20 m.

Așezarea civilă (passim)

I. Epoca Imperiului roman târziu (294-498)

Galerius Maximianus

27. AE ∽ 5,81 g; 26,8×23,3 mm.
Av. IMP C GAL VAL MAXIMIANVS P F AVG
Rv. GENIO IMP – E – RATORIS; •HTT•.
RIC, VI, p. 535, nr. 37a, Heraclea, anii 308-309.
2008.

Licinius I

28. AE ↓ 3,68 g; 22,6×21,5 mm.
Av. [IM]P C VAL LICIN LICINIVS P F AVG
Rv. IOVI CONSER – VATORI AVGG; în câmp dr. Δ; SMHT
RIC, VII, p. 542, nr. 6, Heraclea, anii 313-314, dar CONS – ERVATORI.
2007.
29. AE ↓ 2,49 g; 20,4×19 mm.
Corodată.
Av. IMP C VAL LICIN LICINIVS [P F AVG]
Rv. IOVI CONS – ERVATORI; în câmp dr. X/IIII; SMHB.

RIC, VII, p. 548, nr. 52, Heraclea, anii 321-324.
2008.

Constantin cel Mare

30. AE ⚡ 2,98 g; 19,4×17,6 mm.
Tip PROVIDENTIAE AVGG; în câmp dr. ⚡; SMTSΔ.
LRBC, I, 829, Thessalonic, perioada I, anii 324-330.
RIC, VII, p. 518, nr. 153, Thessalonic, anii 326-328.
2008.

Constans I

31. AE ⬆ 0,52 g; 16,9 mm.
Fragm. (c. 1/3 monedă); diminuată intenționat (?).
Tip GLORIA EXERCITVS (1 st.), anii 337-341.
2008.
32. AE ⬇ 1,12 g; 14,1 mm.
Patină.
Tip VOT / XX / MVLT / XXX; [⚡?]SMK[?].
LRBC, I, 1309, Cyzic, perioada IV, anii 341-346.
Cf. RIC, VIII, p. 494, nr. 52 sau 58, Cyzic, anii 347-348.
2008.

Neprecizat

33. AE ⬆ 1,65 g; 16 mm.
Fragm. (c. 4/5 monedă); patină.
Tip VOT / XX / MVLT / XXX; CONSA.
LRBC, I, 1064 sau 1065, Constantinopol, perioada IV, anii 341-346.
Cf. RIC, VIII, p. 453, nr. 69 sau 70, Constantinopol, anii 347-348.
2008.

Constantius II

34. AE ⚡ 1,29 g; 16,8×15,8 mm.
Foarte corodată.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3); CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 458, 15 martie 351 – 6 noiembrie 355 sau p. 460-461, 6
noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.
35. AE ⚡ 2,33 g; 18,5×16,5 mm.
Patină.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3); în câmp st. M; anii 357-358.
2008.
36. AE ⬆ 1,02 g; 16,6×15,5 mm.
Patină.
Tip SPES REIPVBLICE; CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 461, nr. 149, Constantinopol, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.

37. AE ↑ 0,90 g; 14,1 mm.
Foarte corodată, perforată, un fragment lipsă.
Tip SPES REIPVBLICE; CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 461, nr. 149, Constantinpol, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.

38. AE ↓ 0,78 g; 15,3 mm.
Fragm.; patină.
Tip SPES REIPVBLICE, CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 461, nr. 149, Constantinpol, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.

Valens

39. AE ↑ 1,09 g; 14,2 mm.
Tip SECVRITAS REIPVBLICAE; [A]LEA.
RIC, IX, p. 298, nr. 3b1, Alexandria, 28 martie 364 – 24 august 367 sau p. 299, nr. 5b, Alexandria, 24 august 367 – 17 noiembrie 375.
LRBC, II, 2861, Alexandria, anii 364-367 sau 2863, anii 367-375.
2008.

Neprecizat

40. AE 1 g; 12,5×11,5 mm.
Flan mai mic decât ștanța.
Tip VIRTVS EXERCITI (2), anii 395-402 ?
2008.

II. Epoca Imperiului bizantin

Mihail VII

41. AE 5,08 g; 26×24 mm.
DOW, III, 2, p. 694-695, clasa H, anii c. 1070-1075, surfrapat peste clasa D.
Morrisson, II, p. 603, clasa H, surfrapat peste clasa D.
2008.

Monedele din fortificație

Majoritatea exemplarelor din cetate au fost scoase la iveală în cursul cercetării din perimetrul a două turnuri, T2³ și T12⁴. În campania 2007 au apărut 13 piese în arealul T12 – în parte provenind de la demantelarea turnului⁵ – și o alta în punctul „baraca A”. În 2008, din T12 a fost recoltată o singură monedă.

³ Rezultatele cercetării sunt încă inedite; informațiile le datorăm autorului săpăturii, M. Zahariade, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁴ ZAHARIADE 2009.

⁵ Este vorba de o demantelare intenționată, din vechime, în scopul construirii unei locuințe, monedele fiind găsite într-un amestec de piatră și moloz acoperit de un nivel de locuire; informație M. Zahariade.

Săpăturile de la turnul 2 au adus la lumină nouă piese, dintre care două în cursul campaniei 2005, celelalte fiind descoperite în anul 2008. Tot din anul 2005 lotul conține un exemplar găsit în zona portului⁶, în secțiune.

Cea mai timpurie monedă din lotul nostru (nr. 1) este un *pentassarion* emis la Histria în vremea lui Gordian III (238-244), ce se alătură celor trei exemplare de la acest împărat – unul fiind de același tip cu cel aici menționat – și totodată celor cinci emisiuni ale atelierului histrian descoperite până acum în fortificația de la Halmyris, unde cercetările au atestat o reconstrucție la nivelul epocii Severilor (al 3-lea nivel roman)⁷. Din ultimele decenii ale Imperiului timpuriu datează două monede ce reprezintă etapa dintre reformele monetare introduse de împărații Aurelian și Diocletian și nivelul edificării cetății târzii⁸: o emisiune în numele Severinei, datând din anii 274-275 (nr. 2)⁹ și un aurelianian de la Probus (nr. 3) emis la Ticinum în 282. Până acum erau cunoscuți de la Murighiol-cetate cinci antoninieni de la Aurelian, dintre care cel mai târziu emis în anul 274, o piesă incertă Aurelian-Probus și șapte aurelianieni cu efigia lui Probus reprezentând anii 278-281¹⁰.

Doar pentru 11 monede din cele 17 pe care le-am încadrat epocii Imperiului târziu (294-498) emitenții au putut fi precizați, iar în cazul a doi *minimi* neidentificați perioada de emisie ar putea cuprinde a doua jumătate a sec. V, eventual și începutul sec. VI¹¹. Un *nummus* cu efigia lui Constantin cel Mare, emis la Nicomedia în *officina* a 7-a (nr. 4), atestă perioada dintre încheierea alianței cu Licinius și până la primul război civil, în timpul căruia atelierele din capitala Orientului tetrarhic nu au mai bătut monede pentru Constantin¹². Eșantionul Murighiol nu cunoștea din etapa 313-318 nicio emisiune a atelierelor orientale în numele acestuia¹³. În continuare, o emisiune postumă de tip VN-MR de la Cyzic (nr. 5) se datează, conform unor cercetări recente, nu doar în anii 347-348 cum se propusese anterior, ci în întreg intervalul 341-348¹⁴. Această tip comemorativ târziu (față de cele din perioada 337-341) a mai fost atestat de un exemplar izolat

⁶ ZAHARIADE 2003, p. 90-91.

⁷ POENARU BORDEA 2003, p. 127-128, nr. 4-8 și p. 171; monedele de la Gordian III aparțin ultimei perioade de funcționare a castrului timpuriu, dinaintea de distrugerile provocate de raidurile gotice; SUCEVEANU 2003, p. 111.

⁸ SUCEVEANU 2003, p. 99 și 112.

⁹ Emisiunile pentru Severina au fost inițiate în cursul anului 274; RIC, V/1, perioada III, corespunzând „stadiului final al reformei”, vezi p. 249 și 314; ESTIOT 1995, p. 27.

¹⁰ POENARU BORDEA 2003, p. 129-131, nr. 14-26.

¹¹ POENARU BORDEA, NICOLAE 1992, p. 108 (46 de piese cu monogramă datate larg pe durata întregii domnii a lui Anastasius, 491-518); MIB(E), I, p. 28.

¹² Circa 313-316; RIC, VII, p. 66, nota 2 și p. 591.

¹³ Catalogul include o monedă de acest tip bătută la Nicomedia în *officina* a 5-a, pentru Licinius; POENARU BORDEA 2003, p. 132, nr. 39.

¹⁴ Cronologia lui Kent pentru numerarul de bronz argintat din această perioadă a fost revizuită în ultimii ani, în general optându-se pentru datarea acestui tip, dar și a altora contemporane precum *Vota și Victoriae Dd Auggq Nn* între anii 342-348 sau 341-348: BASTIEN 1985, p. 44-47; vezi și recenzia lui Gh. Poenaru Bordea, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 476; POENARU BORDEA 1986, p. 172; POENARU BORDEA, OCHEȘEANU, NICOLAE 1989, p. 56; DEPEYROT 1992, p. 63; DEPEYROT 1996, p. 77-80; GRICOURT 1998, p. 127-139; POENARU BORDEA 2003, p. 174.

descoperit în fortificație¹⁵ și cel puțin două în așezarea civilă¹⁶. Urmează un grup de cinci monede de la Constantius II, reprezentând perioada de după reforma din aprilie 348¹⁷. Cea mai timpurie (nr. 6) datează din perioada 348-354 și atestă monetăria din Aquileia, în premieră în descoperirile de la Murighiol, totodată și nominalul aes 3 asociat tipului *Fel Temp Reparatio* (cu călăreț căzând), căruia îi aparțin și următoarele două piese. O monedă bătută pentru cezarul Constantius Gallus (nr. 7) între anii 351-354 a fost probabil diminuată prin tăiere (lipsește două fragmente), greutatea piesei scăzând astfel la 1,41 g, ceea ce ar putea presupune refolosirea ei mai târzie, la paritate cu piese de modul mai mic¹⁸. O alta, de același tip, emisă la Cyzic (nr. 8), cu greutate apropiată de media ponderală inițială pentru aes 3 (circa 2,50 g), nu a putut fi încadrată precis în perioada 348-354 sau în cea imediat următoare, caracterizată de inflație și scăderea în greutate a monedelor de bronz de acest nominal, singurul care se mai emitea între anii 354-358¹⁹. Lotul nostru adaugă statisticii (ce consemna două ex.) încă trei piese de nominal aes 4 emise în perioada 358-361 (nr. 9-11) – dintre care un exemplar cu greutate ce depășește ușor media, provenit tot de la Cyzic (nr. 9) –, reducând „reculul” intrărilor de monedă constat pentru eșantionul-fortificație în comparație cu perioada precedentă²⁰. Dacă pentru condominiul Valentinian I-Valens, în general bine reprezentat, am înregistrat un singur exemplar – modul aes 3, emis la Thessalonica probabil în primul an de domnie (nr. 12)²¹ –, din perioada 378-395 adăugăm dosarului descoperirilor o monedă de nominal aes 2 bătută la Antiochia în anul 383 în numele lui Valentinian II (nr. 13)²² și o piesă mică, rău conservată, de tip *Salus Reipublicae* (nr. 14), marcând perioada dintre investitura lui Arcadius și *Partitio Imperii*. Catalogul continuă cu o monedă de tip

¹⁵ POENARU BORDEA 2003, p. 135, nr. 63.

¹⁶ IACOB 2001.

¹⁷ POENARU BORDEA 2003, p. 174, vezi bibliografia la nota 291.

¹⁸ Fenomenul a fost menționat ca având cea mai mare intensitate în perioada de mijloc a secolului V; POENARU BORDEA, NICOLAE 1992, p. 111-112.

¹⁹ În general eșantioanele dobrogene de numerar din etapa 348-354 sunt mult reduse comparativ cu cele relative la anii 354-358. La Murighiol-cetate au fost înregistrate până acum două piese din etapa 348-354 (POENARU BORDEA 2003, p. 135-136, nr. 66 și 70), două datate larg până în 358 (nr. 68-69) și alte trei din etapa 354-358 (nr. 67, 71-72); prin comparație, eșantionul din așezarea civilă pentru această perioadă este mult mai bogat; vezi aceeași lucrare, p. 175, unde eronat trimitere la o singură piesă din intervalul 348-354 și menționare a șase exemplare din anii 354-358. Pentru cronologia perioadei, BASTIEN 1985, p. 89-94 și recenzia lui Gh. Poenaru Bordea, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 476-477.

²⁰ POENARU BORDEA 2003, p. 136, nr. 73-74 și p. 175.

²¹ Din perioada 364-378 eșantionul Murighiol-cetate cuprindea 11 exemplare; POENARU BORDEA 2003, p. 136-137, nr. 75-85; pătrunderea de numerar nou de la începutul dinastiei valentiniene, reprezentat la Murighiol-cetate de exemplarul nostru împreună cu alte două monede datate 364-365 (POENARU BORDEA 2003, nr. 75-76), s-ar putea datora împrejurărilor create de acțiunea de aprovizionare a garnizoanelor dunărene în cadrul pregătirilor lui Valens pentru războiul cu goții aliați cu uzurpatorul Procopius, care în 366 „au atins o cotă maximă” iar „efectivele navale de la *Halmyris* par să fi înregistrat o intensă activitate”: a se vedea ZAHARIADE 2009, p. 93, cu bibliografia.

²² O piesă din același an, emisă de Theodosius I, dar de nominal mic (tip *Vota*) era cunoscută din eșantionul publicat: POENARU BORDEA 2003, p. 138, nr. 87.

Gloria Romanorum („doi împărați”) la a cărei batere s-a utilizat o pastilă mai mică decât etalonul aes 3 (nr. 15), indicând etapa 408-423²³ și un exemplar neprecizat, care după aspect s-ar putea asimila numerarului mărunt din perioada ultimelor două decenii ale sec. IV – primelor două decenii ale veacului următor (nr. 16). O noutate absolută pentru dosarul descoperirilor monetare de la Halmyris constituie o mică monedă de tipul „cu monogramă în cunună” (parțial ilizibilă), emisă în timpul domniei lui Marcian (nr. 17), ce completează tabloul circulației monetare în acest sit acum și pentru anii 450-457²⁴. Alte două monede de flan mic, în stare de conservare foarte precară (nr. 18-19), se adaugă șirului numeroaselor exemplare neprecizate, mai ales din perioada anterioară reformei lui Anastasius – prin care înțelegem în mare cea de-a doua jumătate a sec. V, dar cu posibilitate de datare inclusiv în primele două decade ale sec. VI²⁵. Tot în premieră pentru Halmyris semnalăm descoperirea unei pastile de bronz neștanțate (nr. 20) și unei imitații de plumb pe care am putut identifica monograma N (nr. 21). Ca și fenomenul pieselor monetare diminuate intenționat și reutilizate, prezența acestor piese de modul mic, cu rol monetar, este bine documentată pentru Dobrogea secolului V și perioada crizei numerarului mărunt, fiind admisă ca specifică zonelor periferice ale Imperiului²⁶.

Perioada proto-bizantină este reprezentată de o monedă de nominal mare emisă după reforma lui Iustinian I și de un *hemifollis* de la Iustin II. Prima monedă, un *follis* (nr. 22), a fost emisă la Cyzic în anii 545/546 adăugându-se celor 37 de exemplare de la Iustinian I recenzate în bilanțul descoperirilor monetare din cetatea romano-bizantină de la Murighiol publicat în anul 2003. Moneda noastră completează tabloul descoperirilor de *folles* pentru etapa 542-550 a domniei lui Iustinian I, până în prezent fiind semnalate șase exemplare din anii 543/544, 546/547 și 547/548²⁷ însă niciunul din 545/546. Totodată remarcăm că pentru domnia împăratului Iustinian I emisiunile atelierului Cyzic sunt slab reprezentate

²³ Imprimarea defectuoasă și starea proastă de conservare fac foarte dificilă distingerea detaliilor reversului și precizarea dacă împărații țin între ei scuturile (varianta 22, cu datare 408-416) sau globul (varianta 23, datată 416-423); HAHN 1989, p. 34; POENARU BORDEA, OCHEȘEANU 1996, p. 72 și 74. Menționăm că în eșantionul publicat există două emisiuni ale etapei 408-423, de asemenea cu atribuire incertă: POENARU BORDEA 2003, p. 142, nr. 129-130 și p. 176. Exemplarul nostru confirmă prezența în sit a numerarului din perioada menționată, atât în fortificație cât și în așezarea civilă: POPESCU 1998, p. 286, nr. 11.

²⁴ Potrivit unei semnalări de la începutul sec. XX, la Halmyris s-a descoperit și o monedă de aur de la Marcian; POENARU BORDEA 2003, p. 172, cu bibliografia.

²⁵ POENARU BORDEA, OCHEȘEANU 1996, p. 78-80.

²⁶ CULICĂ 1972 (pentru tehnica de fabricare vezi p. 278), menționează circa 500 de runde de plumb neștanțate și peste 20 de imitații în plumb ale unor monede mici din sec. V; în tezaurul de la Constanța-Anadolchioi există două runde neimprimare, decupate din foaie de cupru, și 22 de piese din plumb, una dintre ele cu monograma N: POENARU BORDEA, NICOLAE 1992, p. 106, nr. 229-230 respectiv 231-252 și p. 110-111; în situl de la Noviodunum au fost înregistrate runde de calpe din bronz, cel puțin opt piese din plumb, precum și un exemplar din miez de plumb placat cu cupru: POPESCU 1996, p. 56 și notele 39-42; exemplare de plumb s-au mai semnalat și la Troesmis, Salsovia, precum și în alte situri dobrogene, vezi OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980¹, p. 255, notele 34-38 și p. 277, nr. 232-233.

²⁷ POENARU BORDEA 2003, p. 182.

în fortificația de la Murighiol, bilanțul descoperirilor întocmit în anul 2003 menționând doar doi *folles*, unul din 558/559 (?) găsit la vest de zidul de incintă²⁸ și altul emis în 557/558 care provine dintr-un depozit de nouă monede²⁹. În afară de monedele din cetate alte șase piese din bronz emise pentru Iustinian I au fost descoperite în așezarea civilă: un *follis* și un *decanummion* semnalați în anul 2001³⁰, doi *folles* care provin din periegeza efectuată în vara anului 2002³¹ la care se adaugă un *hemifollis* (MIB I, nr. 134, anii 528/9-532)³² și un *decanummion* emis în anii 554/555³³. Cercetările efectuate în anul 2007 la turnul 12 au scos la lumină, pe lângă monedele romane din secolele III-V (nr. 4, 7, 10-11, 13-17), și un *hemifollis* emis în timpul împăratului Iustin II (nr. 23). Starea precară de conservare a piesei nu ne-a permis deslușirea atelierului emitent sau a anului de batere. Moneda se adaugă celor 17 *hemifolles* semnalați în bilanțul descoperirilor izolate din cetatea de la Murighiol³⁴ și celor șase *hemifolles* aflați în tezaurele găsite în anul 1982³⁵ și 1985-1986³⁶.

Din cetate provin și trei piese fragmentare, neidentificate (nr. 24-26).

Monedele din așezarea civilă

Ne referim aici la piesele monetare descoperite – cu o singură excepție, în anul 2008 – în nucleul II de așezare civilă, datând din sec. IV-VI, redus la imediata vecinătate a fortificației și de dimensiuni cu mult restrânse față de așezarea timpurie (I) a secolelor II-III. Acestea nu sunt produsul unei cercetări sistematice, ci au fost găsite întâmplător în perimetrul menționat.

Cu o singură excepție (exemplarul nr. 41) toate celelalte aparțin epocii Imperiului roman târziu, succedându-se din anii ultimei Tetrarhii până la sfârșitul sec. IV – începutul sec. V. Cea mai timpurie este o monedă cu flan mare, emisă de Galerius Maximianus la Heraclea în 308-309 (nr. 27), marcând perioada anilor 307-313, din care în așezare se mai descoperiseră cel puțin 11 monede³⁷. Din aceeași monetărie provin două emisiuni de la Licinius I (nr. 28-29), reprezentând perioadele 313-318³⁸ și 318-324, adăugându-se celor 22 de exemplare cunoscute până acum din anii 313-324³⁹. Urmează o monedă bătută la Thessalonica pentru Constantin cel Mare ca unic împărat, în anii anteriori fondării noii capitale (nr.

²⁸ POENARU BORDEA 2003, p. 149, nr. 188.

²⁹ POENARU BORDEA 2003, p. 164, nr. 3.

³⁰ IACOB 2001.

³¹ PETAC, ZAHARIADE 2005.

³² POPESCU 1998, p. 286, nr. 14.

³³ POPESCU 1998, nr. 16.

³⁴ POENARU BORDEA 2003, p. 188, tabelul 4.

³⁵ POENARU BORDEA 2003, p. 183-184.

³⁶ POENARU BORDEA 2003, p. 183-184.

³⁷ POENARU BORDEA, LUNGU 1991, p. 412, nr. 13; IACOB 2001 (fără o împărțire exactă pe etape cronologice), menționează șase monede de la Licinius I de tip *Iovi Conservatori* – ce s-a emis și după 313 – și una cu efigia lui Maximinus Daza de tip *Genio Caesaris*; PETAC, ZAHARIADE 2005 (9 ex.).

³⁸ Cu deosebire în timpul primului război civil, monetăria din Heraclea a devenit principalul furnizor de numerar al părții europene a teritoriilor controlate de Licinius; RIC, VII, p. 532 și 534; OCHEȘEANU 1991, p. 419-420.

³⁹ IACOB 2001; PETAC, ZAHARIADE 2005; POENARU BORDEA 2003, p. 173, nota 280.

30). Trebuie precizat că situația numerarului din așezarea civilă, bine reprezentat la nivelul anilor 324-330⁴⁰, diferă evident de „reculul” intrărilor constat în fortificație pe acest interval, și pentru explicarea căruia s-au făcut recent unele considerații⁴¹. Din timpul domniei succesorilor lui Constantin, în anul 2008 s-au descoperit în așezare opt monede. Perioada 336-341 este reprezentată de o piesă cu efigia lui Constans (nr. 31), diminuată intenționat prin decupare în unghi, din flan păstrându-se circa 1/3. O adăugăm ca atare celor nu mai puțin de 41 de monede consemnate până acum⁴², cu mențiunea că reprezintă probabil un deșeu rămas în urma decupării unei piese de dimensiuni mai mici destinată utilizării într-o perioadă poate cu mult ulterioară emiterii⁴³. Coeficientul intrărilor de numerar pentru anii 341-348 se menține la o cotă foarte ridicată în așezare față de eșantionul-cetate, acesta din urmă indicând o prelungire a crizei constatată anterior și nu o redresare a ei, cum s-a propus⁴⁴. Din această perioadă lotul nostru înregistrează două emisiuni de tip *Vota* (nr. 32-33) din Cyzic respectiv Constantinopol, cea dintâi în numele lui Constans, ridicând numărul exemplarelor cunoscute la 32. În continuare avem reprezentată perioada 354-358 cu două emisiuni de tip *Fel Temp Reparatio* (FH) – nr. 34-35 – dintre care ultima, cu litera M în câmpul reversului, s-a emis la sfârșitul intervalului, în 357-358. Subliniem din nou decalajul enorm între eșantionul-cetate, care a înregistrat până în prezent doar 10 piese din întreaga perioadă 348-358 (luând aici în calcul și cele trei monede prezentate de noi mai sus), față de aproximativ 100 de exemplare reprezentând doar anii 354-358, descoperite în așezarea civilă⁴⁵. Scurta etapă de sfârșit a domniei lui Constantius II – 358-361 – caracterizată de introducerea și emiterea în exclusivitate a nominalului aes 4, fără argint în compoziția monedelor⁴⁶, bine documentată pentru zona *extra muros* și până în prezent⁴⁷, este atestată și în lotul nostru prin trei piese bătute la Constantinopol (nr. 36-38). Din vremea dinastiei valentinieni catalogul nostru conține o monedă cu efigia lui Valens (nr. 39) bătută între anii 364-375 la Alexandria, oraș ale cărui emisiuni sunt prezente în general în număr redus în circulația monetară din zonă⁴⁸. O piesă slab

⁴⁰ IACOB 2001 (8 ex., dintre care două de tip *Providentiae Augg*); PETAC, ZAHARIADE 2005 (2 ex.).

⁴¹ POENARU BORDEA 2003, p. 173-174 și notele 281-283.

⁴² IACOB 2001 (9 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (32 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 174, nota 287.

⁴³ Vezi mai sus nota 18.

⁴⁴ 30 de exemplare în așezarea civilă, față de doar cinci în fortificație: IACOB 2001 (3 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (27 ex.); POENARU BORDEA 2003, vezi discuția la p. 173-174 și bibliografia citată.

⁴⁵ IACOB 2001 (25 ex., cumulativ din anii 348-358); PETAC, ZAHARIADE 2005 (75 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 174-175, cu bibliografia; vezi și observația de la nota 19, mai sus.

⁴⁶ POENARU BORDEA 2003, p. 175.

⁴⁷ În total 26 ex.: IACOB 2001 (7 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (19 ex.).

⁴⁸ De la Halmyris se cunoștea 1 ex. în fortificație (POENARU BORDEA 2003, p. 135, nr. 62, etapa 341-348, p. 177 și tabelul 3 de la p. 188) și în număr neprecizat în așezarea civilă (IACOB 2001). Din perioada condominiului Valentinian-Valens-Gratian în așezarea civilă s-au descoperit anterior 65 de monede, iar în fortificație doar 11: IACOB 2001 (18 ex.); POPESCU 1998, p. 285-286, nr. 7-9; PETAC, ZAHARIADE 2005 (44 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 175 și 177.

conservată de tip *Virtus Exerciti* (2), emisă între momentul *Partitio Imperii* și anul investiturii lui Theodosius II (nr. 40), face trecerea la secolul următor și marchează, de această dată, scăderea drastică a intrărilor de monedă în zona civilă exterioară cetății de la Halmyris, pe măsura creșterii considerabile a coeficienților pentru fortificație. Este o inversare de situație care ne indică o perturbare a vieții civile și implicit a tranzacțiilor comerciale și operațiunilor cu numerar din zona expusă situată în afara zidurilor, acestea fiind „mutate” în cetate, probabil în condițiile nesiguranței și tensiunii generate de un eveniment iminent, precum au fost raidurile hunice⁴⁹.

Ultima piesă din lotul nostru provenind din așezarea civilă adiacentă cetății romano-bizantine, un *follis* anonim de clasa H datat circa 1070-1075 (DOW, III, 2, p. 694-695) surfrapat peste un *follis* de clasa D, este cea mai târzie monedă descoperită la Murighiol. După domnia împăratului Heraclius absența monedelor⁵⁰ dar și a altor materiale indică încetarea viețuirii la Halmyris vreme îndelungată. Descoperirea unui *follis* anonim de clasa A⁵¹ dar și a câtorva materiale atestă că la Murighiol a existat o așezare modestă în a doua jumătate a secolului al X-lea și la începutul secolului următor⁵². Informațiile sărace despre locuirea zonei în această perioadă sunt completate de *follis*-ul anonim de clasa H descoperit în 2008 în așezarea civilă, care pare să indice o continuare a viețuirii la Murighiol și în ultimele decenii ale secolului al XI-lea.

BIBLIOGRAFIE

BASTIEN 1985 – P. Bastien, *Le monnayage de l'atelier de Lyon, de la mort de Constantin à la mort de Julien (337-363)*, Wetteren.

CULICĂ 1972 – V. Culică, *Moneda măruntă romano-bizantină din secolul al V-lea e.n. și unele replici în plumb, de la Izvoarele, jud. Constanța*, Pontica 5 (1972), p. 267-300.

DEPEYROT 1992 – G. Depeyrot, *Le système monétaire de Dioclétien à la fin de l'Empire romain*, RBN 138 (1992), p. 33-106.

DEPEYROT 1996 – G. Depeyrot, *Les émissions monétaires d'Arles (quatrième-cinquième siècles)*, Wetteren.

ESTIOT 1995 – Sylviane Estiot, *Ripostiglio della Venèra. Nuovo Catalogo Illustrato* (ed. J.-B. Giard), II/1 *Aureliano*, Roma.

GRICOURT 1998 – D. Gricourt, *Les émissions Victoriae Dd Auggq Nn de Trèves. Séquence et chronologie*, SNR 77 (1998), p. 127-139.

HAHN 1989 – W. Hahn, *Die Ostprägung des Römischen Reiches im 5. Jahrhundert (408-491)*, Viena.

IACOB 2001 – Mihaela Iacob, *Descoperiri monetare la Halmyris (com. Murighiol, jud. Tulcea)*, comunicare la *Al XVIII-lea Simpozion Național de Numismatică, Constanța 18-19 mai 2001* (Rezumate, p. 10).

⁴⁹ Din cetate pentru etapa 395-402 erau cunoscute 19 monede, față de doar șase în așezarea civilă: IACOB 2001 (1 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (5 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 140-142, nr. 109-127 și p. 176.

⁵⁰ POENARU BORDEA 2003, p. 186.

⁵¹ DOW, III, 2, p. 645, 651-652, 658, anii 976 (?)-1030/1035. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1993, p. 268, nr. 120.

⁵² MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 67.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1993 – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Cronica descoperirilor monetare din județul Tulcea (V)*, Pontica 26 (1993), p. 263-271.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001–Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuții arheologice și numismatice*, București.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980₁ – E. Oberländer-Târnoveanu, *Monede antice și bizantine descoperite la Troesmis*, Peuce 8 (1980), p. 248-288.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980₂–E. Oberländer-Târnoveanu, *Cronica descoperirilor monetare din nordul Dobrogei*, Peuce 8 (1980), p. 499-513.

OCHEȘEANU 1991 – R. Ocheșeanu, *Tezaurul de nummii constantinieni de la Arrubium (1908). Contribuții la cunoașterea circulației monetare în Scythia Minor între anii 318-324*, Peuce 10 (1991), 1, p. 417-455.

OPAIȚ 1991 – Cristina Opaț, *Descoperiri monetare în fortificația de la Independența, județul Tulcea*, Peuce 10 (1991), 1, p. 457-483.

PETAC, ZAHARIADE 2005 – E. Petac, M. Zahariade, *Descoperirile monetare din așezarea civilă I de la Halmyris, comunicare la Al XXII-lea Simpozion Național de Numismatică, Brașov 19-20 mai 2005. Rezumatele.*

POENARU BORDEA 1971 – Gh. Poenaru Bordea, *Monede recent descoperite la Histria și unele probleme de circulație monetară în Dobrogea antică*, Pontica 4 (1971), p. 319-337.

POENARU BORDEA 1976 – Gh. Poenaru Bordea, *Monnaies byzantines des VIe-VIIe siècles en Dobroudja*, în *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest, 6-12 septembre 1971, III, București, p. 203-213.

POENARU BORDEA 1986 – Gh. Poenaru Bordea, *Alte câteva monede descoperite la Capidava*, BSNR 77-79 (1983-1985), 1986, p. 169-176.

POENARU BORDEA 2003 – Gh. Poenaru Bordea, cap. VI.2 *Monedele*, la Al. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris, I*, Cluj-Napoca, 2003, p. 127-189.

POENARU BORDEA, LUNGU 1991 – Gh. Poenaru Bordea, Vasilica Lungu, *Câteva monede romane descoperite la Mahmudia și Independența*, Peuce 10 (1991), 1, p. 411-415.

POENARU BORDEA, NICOLAE 1992 – Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, *Minimi din tezaurul descoperit la Constanța în cartierul Anadolchioi*, BSNR 80-85 (1986-1991), 1992, p. 101-115.

POENARU BORDEA, OCHEȘEANU 1996 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *Contribuții la cunoașterea circulației monedei de bronz în secolul al V-lea p.Chr. la Tomis*, SCN 10 (1993), 1996, p. 67-90.

POENARU BORDEA, OCHEȘEANU, NICOLAE 1989 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *Axiopolis aux IIIe-VIIe siècles de n.è. à la lumière des découvertes monétaires*, SCN 9 (1989), p. 53-73.

POPESCU 1996 – A. Popescu, *Monede romane târzii (sf. sec. III – sf. sec. V e.n.) descoperite la Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)*, SCN 10 (1993), 1996, p. 47-66.

POPESCU 1998 – A. Popescu, *Câteva monede romane și bizantine timpurii de la Murighiol, jud. Tulcea*, BSNR 88-89 (1994-1995), 1998, p. 285-289.

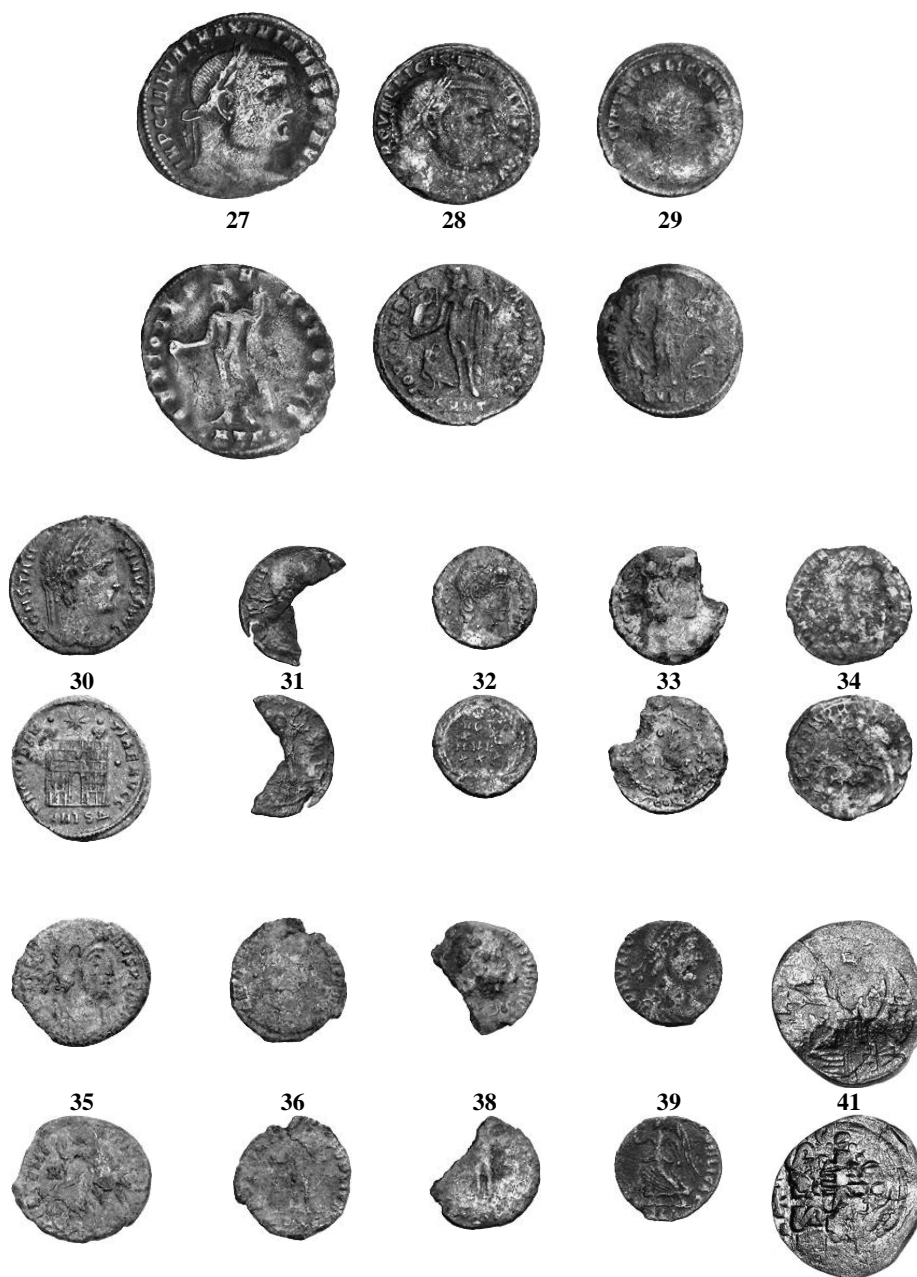
SUCEVEANU 2003 – Al. Suceveanu, cap. V.5 *Elemente de organizare administrativă și cap. V.8 Concluzii istorice*, la Al. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris, I*, Cluj-Napoca, 2003, p. 110-114.

ZAHARIADE 2003 – M. Zahariade, cap. V.4 *Garnizoana de la Halmyris în secolele II-VI*, la Al. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris, I*, Cluj-Napoca, 2003, p. 89-96.

ZAHARIADE 2009 – M. Zahariade și colaboratorii, *Murighiol, com. Murighiol, jud. Tulcea [Halmyris]. Punct: La cetate. Turnul nr. 12 (raport de cercetare nr. 52)*, în CCA, Campania 2008 – Valachica 21-22 (2009), p. 154-156.

Pl. I - Monede romane și bizantine descoperite în fortificația de la Halmyris

Pl. II - Monede romane și bizantine descoperite în așezarea civilă de la Halmyris